

RECENZE / BOOK REVIEWS

Ivo GOLDSTEIN,

Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas,

Zagreb: Fraktura, 2022, 623 s.,

ISBN: 978-953-358-400-3.

Ivo Goldstein, autor publikace *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (*Antisemitismus v Chorvatsku od středověku po současnost*), představuje osobnost překračující hranice svého oboru. V letech 2013–2017 působil jako velvyslanec Chorvatské republiky ve Francii a organizaci UNESCO. Své původní vědecké zaměření, tzn. na byzantologii a dějiny chorvatského území ve středověku, postupně rozvinul na dějiny Židů v Chorvatsku a chorvatské dějiny ve 20. století obecně. Výsledkem jeho dosavadní tvorby je tak nejen obsáhlý publikační opus čítající dvacet publikací a dvě stě odborných prací vydaných v Chorvatsku i zahraničí, ale např. také založení Chorvatské byzantské společnosti, Institutu Mosese Mendelssohna a katedry judaistiky na Filosofické fakultě Univerzity v Záhřebu. Za svůj přínos na poli vědecko-výzkumném v roce 2005 obdržel Cenu města Záhřebu a o dva roky později také Řád chorvatské Danice, udělovaný významným osobnostem na poli vědy, vzdělávání, kultury a sportu.

Publikace *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* představuje z hlediska dlouhodobého zaměření autora na problematiku chorvatských Židů jeden z pomyslných vrcholů Goldsteinovy tvorby. Předkládá rozbor společenského fenoménu, do níž se zatím žádný z jeho chorvatských předchůdců v obdobném rozsahu nepustil. S ohledem na analyzované zdroje se jedná o počín poměrně odvážný, neboť předmětem výzkumu nejsou pouze archivní materiály a dlouhá řada dosud vydaných vědeckých prací, ale také podrobný rozbor dobových periodik s patřičným představením redakcí, přispěvatelů a okruhů čtenářů. Kniha je kromě předmluvy a úvodu rozdělena do šesti hlavních kapitol, které autor pojmenoval podle nejdůležitějších mezníků, resp. období a událostí zásadních pro formování tehdejší

a současné chorvatské společnosti. Následuje rozsáhlý seznam použitých zdrojů a zkratk, poznámky, jmenný rejstřík a několik slov o samotném autorovi. Protože je publikace poměrně obsáhlá, v následujících odstavcích představím pasáže, které z hlediska obsahu díla považuji za nejdůležitější.

Autor již v předmluvě upozorňuje, že nehledá důkazy o projevech antisemitismu ve způsobu lidského myšlení, ale jde mu primárně o vyhodnocování jednání jedinců v historickém a společenském kontextu. Předkládaná analýza historie antisemitismu v Chorvatsku zároveň nemá ambice představovat dogma, nýbrž se jedná o interpretaci provedenou jím samotným. Uvádí rozbor výroků některých významných osobností a navazuje vlastními úvahami. Je jistě zajímavé nahlédnout na komentář k termínu antisemitismu z pera rakouského publicisty a básníka Karla Krause (1874–1936),¹ který ho definoval jako „vážnou chorobu většinového národa nebo náboženství, která je pro Židy osudná“ (s. 9). Samotný výrok totiž dle mého názoru představuje pomyslnou předebru k následujícím pasážím, jež věnují pozornost rozboru obsahu dobových periodik. To ostatně dokresluje i další citovaný výrok připisovaný záhřebskému židovskému aktivistovi a právníkovi Lavovi Sternovi (1888–1958), který v roce 1910 upozorňoval na možné nebezpečí a varoval „širokou nežidovskou veřejnost, protože i ona má mnoho důvodů věnovat větší pozornost a přikládat vážnost antisemitským jevům“ (s. 9). Goldstein s těmito úvahami evidentně souzní, neboť příběh antisemitismu interpretuje jako příběh o odchylkách lidského rozumu od základních společenských mravních principů. S ohledem na nosné téma publikace si je jistě dobře vědom nesprávnosti redukce problematiky historického vývoje vztahů většinové společnosti a židovské menšiny pouze na fenomén samotného antisemitismu, neboť soužití židovských komunit a většinové společnosti v průběhu různých období podléhalo mnoha proměnným, což bylo nesčetněkrát opakovaně doloženo dlouhými řadami odborných statí a publikací.

V *Úvodu* se Goldstein zabývá samotným původem antisemitismu jako pojmu, včetně rozboru lingvistického charakteru a uvedení obecně přijímaných defini-

1 Karl Kraus (1874–1936) se narodil v Jičíně a zemřel ve Vídni. Od r. 1899 vydával vlastní časopis *Der Fackel* (*Pochodeň*), v němž kritizoval pokrytectví, korupci a pangermanismus. Do první světové války v něm využíval příspěvky externích korespondentů (např. Oskar Kokoschka a Heinrich Mann), v průběhu války s ním spolupracoval filozof Ludwig Wittgenstein, ovšem od roku 1911 publikoval výhradně vlastní texty. Poslední číslo *Pochodně* vyšlo v únoru 1936. Kraus sám byl sice židovského původu, ovšem k německému judaismu se stavěl kriticky a dostal se do názorového rozkolu se samotným zakladatelem sionismu Theodorem Herzlem. Není tajemstvím, že se dokonce židovské víry veřejně zřekl a mezi lety 1911–1923 byl členem římskokatolické církve.

cí. Přes známou skutečnost s popularizací pojmu „antisemitismus“ novinářem Wilhelmem Marrem uvádí, že zřejmě první výskyt pojmu „antisemita“ lze připsat rozepři orientalisty Moritze Steinschneidera, jenž nařkl svého francouzského kolegu Ernesta Renana z „antisemitských“ předsudků v roce 1860 (s. 13). Následné masové šíření pojmu v rámci Evropy podle autora poukazovalo na vývoj atmosféry v tehdejší společnosti. Na chorvatském území byl poprvé zaznamenán v novinách *Obzor* v roce 1880 při přenášení zpráv ze zasedání uherského sněmu a informování o aktuálních pouličních nepokojích (s. 14). Goldstein se od klasických definic posouvá až k tématům současným, přičemž se odkazuje na pracovní definici antisemitismu Mezinárodní aliance na památku holokaustu (IHRA), přijatou roku 2016 jejími 31 členskými státy. Ta říká, že antisemitismus představuje určité vnímání Židů a projevy nenávisti vůči nim lze pozorovat prostřednictvím slovních, písemných i fyzických projevů antisemitismu namířených proti osobám, majetku, institucím a budovám (včetně státu Izrael) za pomoci nesprávně nastavených stereotypů a negativních charakterových rysů (s. 16–17).

Kapitola *Antisemitismus do roku 1914* patří k druhé nejobsáhlejší a zahrnuje období vývoje od středověku, přestože jemu samotnému jsou věnovány pouhé tři strany, na nichž se dozvídáme o zakládání židovských osad ve Villachu, Štýrském Hradci, některých slovinských územích a na trasách do Maďarska a Chorvatska od 12. století. Do přibližně totožného období Goldstein zasazuje také příchod Židů do konkrétních chorvatských lokalit (nejprve do Dubrovníku a následně roku 1355 také Záhřebu). Věnuje se zde nejstarším informacím o negativním vztahu k Židům v Chorvatsku, které je možné nalézt v dalmatské verzi *Letopisu popa Dukljanina*, sepsané pravděpodobně mezi lety 1416–1448 (s. 51–52), dále vlnám vyhošťování z jednotlivých měst a založení dubrovnického ghetta v roce 1546. Posílení židovské komunity poté zasazuje do 16. století, v němž se v uchýlili uprchlíci ze Španělska a Portugalska v obchodních sférách Splitu. Druhá polovina 17. století měla signalizovat proměny společenského klimatu, přičemž za prvotní avízo se dá zřejmě pokládat spor o kompetence benátských krejčích, který se přenesl také do Splitu. V toleranční dani, jejímž prostřednictvím zavedla Marie Terezie povinnost židovským komunitám odvádět speciální poplatky, pak Goldstein i přes její ponižující charakter spatřuje jediný vnější důkaz existence židovských komunit, navíc definující jejich sociální postavení a vztah k místním úřadům (s. 54–55). Toleranční patent císaře Josefa II. autor datuje do roku 1782 a platnost pro Chorvatsko od roku následujícího (s. 58, edikt byl ovšem vydán již 13. října 1781). Neupírá ale stávajícím i nově příchozím Židům narůstající vliv v obchodní, průmyslové a práv-

nické sféře, přičemž poukazuje na vysokou úroveň gramotnosti a velmi dobrou schopnost transportu kontaktů a informací mezi jednotlivými částmi monarchie. Opakovaně také poukazuje na známý dobový obraz vnímání Židů jako lichvářů a viníků Kristovy smrti, což je ostatně v mnoha případech odsouvalo na samotný okraj společnosti. Revoluční rok 1848 podle něj poprvé v Chorvatsku naznačil dvě tendence, které přetrvaly v následujících desetiletích: xenofobii vyplývající z nábožensko-národnostní nesnášenlivosti a boje o obchodní monopol, a také aspiraci směřující k plné společenské demokratizaci. Přesto se zde však protizidovské nálady a jejich projevy příliš nelišily od ostatních zemí Evropy až do 30. let (resp. 40. let) 20. století.

Pasáž *První světová válka* představuje několik málo známých, ale nepřilíš překvapivých skutečností. Hovoří mimo jiné o zapojení židovských žen z bohatších rodin do systému humanitární pomoci v probíhajícím válečném konfliktu, před čímž podle Goldsteina zřejmě část veřejnosti přivírala oči a židovské komunitě tím možná vědomě odpírala zásluhy. Popisuje různé reakce obyvatelstva na narůstající bídu a hrozbu hladomoru, které od roku 1916 opakovaně zaznívaly na půdě parlamentu prostřednictvím protizidovsky laděných svolání poslance Stjepana Radiće,² vinícího Židy z potlačování nežidovských obyvatel na obchodním poli (s. 196–197).

Navazující kapitola *Monarchistická Jugoslávie* popisuje události, jež následovaly po založení Království Srbů, Chorvatů a Slovinců 1. prosince 1918.³ Přestože tamní vývoj v řadě oblastí v podstatě kopíroval ostatní evropské země a byly zaváděny některé politické svobody, jugoslávské království si ponechalo typ vlády, která předcházela modernímu státu, ale zároveň zachovávala prvky starého (střed dominoval periferii, majetek nebyl oddělen od vlády a panovník rozděloval privilegia). Jednalo se tedy o demokracii s redukovanými centralistickými prvky a represivním aparátem. A právě v takovém prostředí se začaly vytvářet nové podmínky pro šíření antisemitismu. Vláda ke všem židovským skupinám v Království SHS nepřístupovala stejně (srbští a makedonští Židé byli považováni za loajální, Sefardé z Bosny

2 Stjepan Radić (1871–1928) byl chorvatským politikem a zakladatelem Chorvatské rolnické strany. V roce 1898 se oženil s učitelkou a publicistkou Marií Dvořákovou. V červnu 1928 byl jedním ze zasažených při střelbě v jugoslávském parlamentu a následkům podlehl o necelé dva měsíce později.

3 Nejprve došlo k ustavení Státu Slovinců, Chorvatů a Srbů (Stát SHS, krátce existující mezi 29. říjnem a 1. prosincem 1918, nebyl ovšem mezinárodně uznán). Po přeskupení mocenských sil bylo k 1. prosinci vyhlášeno Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS) pod vedením dynastie Karadjordjevićů.

a Hercegoviny představovali pevně zakořeněný místní prvek, kdežto vojvodinští a chorvatští Aškenázové ztělesňovali „cizí“ element). Obranný nacionalismus proti Vídni a Budapešti postupně přecházel do agresivních projevů a od 20. let 20. století představovalo označování Židů za viníky rozličných potíží snadné řešení a častý společenský jev. Motivy útoků se ovšem neměnily: stále dominovala nábožensko-národní nesnášenlivost a strach z hospodářské konkurence. Výpady se však častěji než dříve přenášely do per novinářů a na ulice. 20. léta ovšem představovala pouhou předeheru k proměně sociálního klimatu v letech třicátých. Tisk reflektoval situaci v Německu již před oficiálním nástupem Adolfa Hitlera do funkce kancléře v roce 1933, zároveň však vystupoval velmi kriticky i k samotné židovské komunitě, přičemž často využíval stejných nařčení jako v dobách minulých. Některé noviny dokonce prezentovaly výhradně antisemitský a agresivní obsah (s. 266–276). Goldstein za nový impuls pronacistické činnosti německého Kulturbundu působícího v Jugoslávii označil anšlus Rakouska roku 1938, po němž frekvence antisemitsky laděných článků opět narostla (s. 338).⁴

Představení zřejmě nejkontroverznějšího období v chorvatských dějinách přichází v kapitole *Éra NDH*.⁵ Kromě distribuce znění protizidovských opatření byla veřejnost prostřednictvím tisku soustavně připravována na přijetí pronásledování a genocidy Židů jako druhu nutného zla, protizidovské postupy totiž začaly být realizovány ihned po vzniku nového státního útvaru (s. 389). Dobová periodika navíc často informovala o incidentech, ke kterým docházelo s narůstající frekvencí (s. 390). Antisemitismus se stal významnou součástí politického a společenského života a ustašovská propaganda hojně přizívovala legendy o židovském spiknutí či jejich snaze o morální a ekonomickou záhubu celého světa (s. 391–395). V obdobném duchu vycházely zprávy také v některých katolických novinách. Nejednalo se však o novinku, nýbrž o navázání na diskurz zavedený již před začátkem druhé světové války (s. 403).

Socialistická Jugoslávie se již od úvodních odstavců vymezuje proti perzekucím předchozího období a Goldstein zde prostřednictvím analýzy obsahu archivních materiálů interpretuje kroky partyzánského hnutí mimo jiné jako „povinnost vzdorovat teroru a pronásledování Židů“ (s. 425). V poválečných letech jugoslávští

4 O dobře organizované zpravodajské síti Říše v Jugoslávii ostatně svědčilo i usídlení vojenské (Abwehr) a stranické policie (Sicherheitsdienst) v nedalekém Grazu.

5 Nezávislý stát Chorvatsko (Nezavisna Država Hrvatska, NDH). Stát existující v průběhu druhé světové války pod vládou ustašovců. Rozkládal se na většinu území bývalé Chorvatské bánoviny, Bosny a Sremu. Zabíral rozlohu okolo 100 000 km² a pojal přibližně 6,5 milionů obyvatel. Ideologicky navazoval na nacistické Německo.

představitelé koordinovali kroky zahraniční politiky s moskevským centrem, ovšem odklon od společného postupu avizovalo např. formální uznání Izraele 17. května 1948 (na s. 431 autor uvádí, že se jednalo o dva dny po vyhlášení státu, nicméně Deklarace nezávislosti Státu Izrael byla vyhlášena již 14. května). Oba státy brzy navázaly diplomatické vztahy a k nelibosti arabských zemí od roku 1950 spolupracovaly ve zpravodajských záležitostech a navýšily objem obchodního importu a exportu. V otázce antisemitské rétoriky tedy Jugoslávie po roce 1945 nenásledovala některé jiné východoevropské země. Titův přístup k Izraeli doznával změn od poloviny 50. let v důsledku sbližování Jugoslávie s Egyptem a dalšími arabskými zeměmi. Napětí mezi Izraelem a jeho sousedy vyvrcholilo sérií vojenských konfliktů v roce 1967, přičemž Tito veřejně demonstroval příklon k arabským zemím odsouzením „izraelské agrese“ a jugoslávská vláda následně s Izraelem přerušila diplomatické styky. Goldstein uvádí, že se v totožné době začaly v Jugoslávii objevovat „anti-sionistické“ výbuchy, přičemž za „antisionismus“ označil nekritický pro-arabský postoj a extrémní kritiku izraelské politiky (s. 440).⁶ Další vlnu protizidovských výlevů prostřednictvím dobových jugoslávských periodik hovořících o „izraelské agresi“ bylo možné sledovat během června 1982 v rámci izraelské intervence proti Organizaci pro osvobození Palestiny, přičemž došlo k obsazení části libanonského území až po Bejrút (s. 454–455).

Kapitola *Nezávislé Chorvatsko* postihuje období od rozpadu socialistické Jugoslávie po současné dění na chorvatském území (resp. období předcházející vydání knihy). Autor hovoří o vytrácení se socialismu a komunismu z politické mapy střední Evropy, přičemž docházelo k ožívování „starých démonů nacionalismu a antisemitismu“ (s. 465). K roku 1989 odkazuje na implikaci otázky srbsko-židovského přátelství jako integrální součásti protichorvatské propagandy Slobodana Miloševiče (s. 467). Uvádí, že antisemitismus se v Chorvatsku ve srovnání s ostatními postsocialistickými zeměmi projevoval výrazně slaběji, souběžně s tím ale také upozorňuje, že nabyté poznatky je nutné velmi přesně zasadit do kontextu a příslušného časového období. Zároveň zmiňuje, že v 90. letech minulého století byla v kruzích soustředěných kolem Chorvatské demokratické unie (Hrvatska demokratska zajednica – HDZ, založená Franjem Tudjmanem) šířena představa Židů jako všemocných osob, což mělo podnítit opětovné rozšiřování antisemitismu, ale

6 Někteří odborníci vysvětlují pojem „antisionismus“ jako projev nového antisemitismu v islámských zemích po r. 1967. Fakticky se ale jeho zárodky zřejmě objevily již ve 40. a 50. letech 20. století v Sovětském svazu v období vyvrcholení jeho mocenských snah mezi zeměmi východního bloku a také s ohledem na proměnu postoje vůči nově vzniklému Státu Izrael.

souběžně také filosemitismu (s. 498).⁷ Nahlédneme-li do vývoje v Chorvatsku již jako člena Evropské unie, pak v letech 2015–2019 evidovala tamní policie přes 24 tisíc zločinů z nenávisti, přičemž 165 z nich mohlo být podle Goldsteina klasifikováno jako antisemitské (s. 524). Domnívá se, že řadu prohřešků se chorvatská policie takto zdráhala kvalifikovat a na výsledcích veřejných průzkumů ukazuje, že stereotypy ve vnímání Židů z tamní společnosti stále nemizí (524–525).

Ivo Goldstein se v předkládané publikaci pustil do teoreticky i metodologicky náročného počínu. Rozhodl se pro výzkum fenoménu antisemitismu v rámci jedné země, přičemž po několik staletí byly chorvatské země zahrnuty do různých státních útvarů, což jistě komplikovalo sběr dostupných materiálů. Obsah značné části publikace je zpracován jako analýza a vlastní interpretace různých literárních zdrojů a dobových periodik. Takový přístup může mezi historiky vyvolat různé vlny kritiky,⁸ ovšem domnívám se, že přínos knihy spočívá právě v tomto postupu, neboť kromě rozboru samotného obsahu dává řadu podnětů k dalšímu bádání. Nabízí náhled historika s mnohaletými zkušenostmi, jeho porozumění předkládaným materiálům a osobní pohled na zkoumaná témata. Předkládané informace jsou zasazovány do kontextu, autor využívá příkladů historicky významných postav a na základě velkého množství údajů a vlastních interpretací ukazuje, jak je neustále důležité se stavět proti různým formám netolerance.

Jindra Lavrenčíková

Shakir M. PASHOV,

History of the Gypsies in Bulgaria and Europe: Roma,

Edited by Elena Marushiakova – Vesselin Popov – Lilyana Kovacheva,

Series *Roma History and Culture*, Vol. 1, Brill – Schöningh 2023, pp. 279,

ISBN 978-3-506-79030-9 (hardback); ISBN 078-3- 657-79030-2 (e-book).

Shakir M. Pashov's book *History of the Gypsies in Bulgaria and Europe: Roma* is the first volume in the book series *Roma History and Culture*. The goal of the recently launched book series is to insert the history and culture of the Roma into the main-

7 Pojem filosemitismus zjednodušeně označuje uznání židovskému národu a zájem o jeho historický význam v „západním světě“.

8 Aleksandar JAKIR, Antisemitizam kao dio nacionalne povijesti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 54, No. 2, 2022, s. 363-367; Mirjana KASAPOVIĆ, Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, Vol. 19 No. 1, 2022, s. 305-319.

stream of European and global academia, and to contribute to overcoming the practice of confinement of the Roma “into a narrow ethnic box as a kind of academic ghetto” (p. IX). The book series is designed to publish works that “offer innovative, critical, and, above all, reliable insights into the history and culture of the Roma (formerly known as ‘Gypsies’), relying on critical rereading and rethinking of historical sources and existing research” (p. IX). Prevailing academic narratives present the Roma as a marginalized and stigmatized community, and as the passive object of state policies. As series editors Elena Marushiakova, Vesselin Popov, and Sofiya Zahova explain, the books published in this series will make it possible to view the Roma as actors in social trends, with their own views on, and visions of the community they belong to, and “contribute towards making the Roma voices heard and to understanding the Roma views” (p. IX).

The book chosen to open the series was written by a Roma author, and looks at the origins, history and culture of the Roma. The core of the book is a previously unpublished manuscript written by Shakir Pashov (1898–1981), which provides the author’s interpretation of Roma history and culture, and what is far more significant – his version of the social events in which he was not only an active participant, but also instigator and carrier. The book shows in the best possible way how the Roma civil elite was formed over generations within the Roma community itself. The book is testimony to the fact that historical sources on the Roma were not created only by non-Roma, and that the Roma civil emancipation movement is not a product of our time, but is deeply rooted in the history of the community.

In addition to Shakir Pashov’s manuscript, published here for the first time, the book also contains other important texts which bring this author and his work closer to the reader and thoroughly contextualize them. The introductory section consists of a short foreword by the aforementioned series editors (pp. IX–X) and a preface by Elena Marushiakova, Vesselin Popov, Lilyana Kovacheva, and Aleksandar G. Marinov (pp. XI–XX). The editors explain that they received the manuscript from Gospodin Kolev, a Roma activist and prominent member of the Bulgarian Communist Party. At the time when Kolev started working in the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, the manuscript was in their archive. It is assumed that Shakir Pashov himself submitted the manuscript in the hope that it would be approved for publication. Shakir Pashov’s activity is not well-known to the general public. The intention of the editors is to bring his legacy closer to the audience precisely so that narratives about the history and culture of the Roma can be viewed “from the inside”, from the point of view of members of

the community. They have no intention of offering a scholarly evaluation of his work. The introductory section of the book includes a foreword by Lilyana Kovacheva (author of the first published book on Shakir Pashov) and Aleksandar Marinov (translator of Shakir Pashov's manuscript from Bulgarian), who are representatives of two different generations of the new Roma elite.

Shakir Pashov's manuscript (pp. 1–107) is dated 1957 and consists of an introduction and a number of chapters in which the original homeland is discussed first, then immigration from India, Roma on the Balkan peninsula, and then in greater detail, the Roma in Bulgaria. Pashov discusses religion, language and culture – especially music, as well as the customary practices of the Roma. He also writes about Roma in America. He devotes significant attention to the Roma's struggle for political rights. Those parts of the text where he writes about the organizations he founded or actively contributed to (for example, the theater *Roma*) are of particular importance. The manuscript was written in Bulgarian, and is published here in an English translation, with minimal editorial corrections. The text is accompanied by a short section of Comments (pp. 109–115), written by Elena Marushiakova and Vesselin Popov, in which some historical events, localities, etc. are explained.

After Shakir Pashov's manuscript, comes Annex 1 – “Historical Evidence” (pp. 117–163), offering documents as part of Shakir Pashov's legacy. The first of these is his autobiography, followed by the documents of which he was the author or the main contributor, given that they originate in those organizations that he established. Annex 2 contains the text of Lilyana Kovacheva's book *Shakir Pashov – The Apostle of the Roma*, first published in Bulgarian in 2003, here given in English translation, with some edits by the author (pp. 165–190). Kovacheva writes affirmatively about the life and work of Shakir Pashov, bringing the reader closer to his childhood and youth, the difficult years of deportation and imprisonment, as well as his wholehearted commitment to the emancipation of the Roma. In addition, Kovacheva gives an excellent ethnographic description of weddings, and evokes the atmosphere in the Roma community at the time of Pashov's life.

An extensive analysis by Elena Marushiakova and Vesselin Popov of the life and work of Shakir Pashov completes the book (pp. 191–241). Their analysis is based on sources from the usual historical archives, on documents in Pashov's rich personal archive, which was preserved by his heirs, and on oral history – the recollections of members of the Roma community. Marushiakova and Popov indicate that among the various historical sources, Pashov's manuscript *History of the Gyp-*

sies in Bulgaria and Europe: Roma is a “unique source”, primarily because it “offers a perspective on the historical processes ‘from within’” (p. 191). The authors compare and cross-reference various historical sources, as well as the manuscript itself, in order to assemble the mosaic of Shakir Pashov’s life and actions, and thus also a mosaic of the Roma movement for civic emancipation. Marushiakova and Popov point out that “the history of the Roma movement for civic emancipation in Bulgaria is inextricably linked with the name of Shakir Pashov” (p. 191).

Shakir Pashov was born in the village of Gorna Banya (today a district of Sofia), and belonged to the Roma group Erli, whose members had lived in Sofia and the surrounding villages for centuries. Considering the time in which he lived, as a member of the Roma community, he received a relatively good education, graduating from the school for railway workers. When Bulgaria entered the First World War in 1915, Shakir Pashov was mobilized and sent to the front in Macedonia. Participation in the war was key to his determination to dedicate himself to Roma civic emancipation. After the withdrawal of Bulgaria from the First World War in 1918, and his return home, he initiated the establishment of the Sofia Common Muslim Educational-Cultural and Mutual Aid Organization *Istikbal – Future* in 1919. Marushiakova and Popov consider the formation of the *Istikbal* organization to represent the beginning of a new developmental stage in the movement for Roma civil emancipation. Although formally *Istikbal* was a Muslim charitable organization, in practice, its activities were aimed at Roma civil emancipation. In this phase, the primary goal of members of the Roma community was to achieve an equal position in society. The participation of members of the Roma community in war (the two Balkans and the First World War), along with all other Bulgarian citizens, strengthened their sense of belonging to the Bulgarian civil nation. However, the post-war reality returned them to the old position of “second-class citizens”, which motivated them to fight for equality. The authors point out that this kind of activity was not specific for Bulgarian society, but was a common characteristic of the region of Central and South-Eastern Europe.

Marushiakova and Popov compare and contrast different sources of data in order to shed light on the developmental path and events related to Roma civic emancipation. In this way, they arrive at the insight that, in his manuscript (written in the 1950s and dated 1957, after the end of his political career), Shakir Pashov omitted certain information, in order to conform to the ideological narrative of the then communist authorities. He only sporadically mentions the *Istikbal* organization (which had “Muslim” in its name), in deference to the state policy of limit-

ing the influence of religion, in particular Islam. In different autobiographies, written at different times, he avoided mentioning this organization by its full name, instead referring to it as “the Gypsy Cultural and Educational Organization”. Pashov omits facts or changes certain details concerning his activities. His effort to be accepted and positively evaluated by the ruling communist regime is evident. The manuscript is not entirely Pashov’s original work, but a paraphrasing of a manuscript by Nayden Sheytanov, whose influence Marushiakova and Popov note in other aspects of his work as well. It is interesting that, for the first time in Bulgaria, he used the self-appellation “Roma” in the title of the manuscript, while in the text he uses the term “Gypsies” (in Bulgarian: *cigani*), which was common at that time.

Shakir Pashov was involved in the Communist movement, and was a member of the Communist Party from 1918 or 1919. He became a regular member of the Great National Assembly in 1947, when he began to work vigorously for the Roma movement. In one year, more than 90 Roma organizations were founded in Bulgaria. He actively worked for the unification of the Roma, regardless of their internal heterogeneity. He worked on the education of Roma and on opening schools for Roma children, and was especially proud of the establishment of the Roma theater. He was expelled from the Communist Party in 1949, and spent two years in a concentration camp, after some time he and his wife were expelled from Sofia to a village in the Dobrudža region. He was rehabilitated in 1967, and in 1976 he received the title “Active Fighter against Fascism and Capitalism”, which gave him the right to a special pension as well as accompanying privileges.

The book contains 47 illustrations. Among them photographs of Shakir Pashov from different periods of his life, as well as other photographs and illustrations, documenting the life of the Roma community in Bulgaria at that time.

Shakir Pashov’s manuscript, published for the first time, with supporting documents and texts that explain and contextualize it, allows insight into the development processes of the Roma movement “from the inside”, “first-hand”, from the point of view of an active participant. Shakir Pashov adapted his manuscript in some details to the prevailing narratives of the time, in the hope that it would be approved for publication. And this, among other things, shows how difficult the struggle of the Roma for emancipation and equality was; connected to, and conditioned by movements on the wider social and political level. The book represents a unique contribution to both Romani and Bulgarian modern history studies.

Sanja Zlatanović

Konstantinos TSIVOS,

Hybridní „lidové“ demokratické Řecko. Dějiny Komunistické strany Řecka v období 1945–1956,

Praha, Filosofická fakulta Univerzity Karlovy 2023, 331 s.,

ISBN 978-80-7671-122-8.

České odborné i laické veřejnosti je téma řecké politické emigrace v socialistickém Československu poměrně známé.¹ Mnoho někdejších uprchlíků z řecké občanské války (1946–1949) a jejich potomků, kteří se v zemi natrvalo usadili, se totiž následně prosadilo díky svým intelektuálním schopnostem a uměleckému a sportovnímu talentu, a tudíž se stalo přirozenou součástí československého a českého veřejného života. Někteří z nich sepsali své vzpomínky na útěk a emigraci ve formě pamětí nebo poskytli orálně-historické rozhovory, dnes většinově dostupné v databázi Paměti národa.² Jedním z hlavních iniciátorů jejich sběru byl, spolu s historičkou Kateřinou Královou, český historik řeckého původu Konstantinos Tsivos. Výsledkem jejich společných aktivit se v roce 2012 stala kolektivní monografie *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*, později vydaná též v rozpracované verzi v řeckém překladu.³

Jakožto přední odborník na moderní řecké dějiny Konstantinos Tsivos dříve spolupracoval s významným českým historikem a balkanistou Pavlem Hradečným, včetně opakovaného knižního vydání *Dějiny Řecka*.⁴ Ve svých publikacích, odborných i populárně naučných, se Tsivos zabýval různými milníky řeckých dějin počínaje řeckou revolucí (1821–1832) a konče důsledky novodobé hospodářské krize (2008). Díky své překladatelské činnosti pak řeckým čtenářům představil romány českých spisovatelek Kateřiny Tučkové a Aleny Mornštajnové i odborné práce českých historiků, kromě již jmenovaných Pavla Hradečného a Kateřiny Králové též Jana Koury. Největší část své plodné akademické kariéry přesto věnoval právě tématům řecké občanské války a následné politické emigrace do zemí tzv. Východního bloku. Nejprve knižně zpracoval dějiny řeckých uprchlíků v Československu mezi

1 Recenze vznikla v rámci projektu ERC Unlikely Refuge? Refugees and citizens in East Central Europe in the 20th century.

2 Například Georgios KARADZOS, *Ukradené slunce*, Lomnice nad Popelkou 2004; Kosta ŠKOKLÉV, *Útěk za životem*, Brno 2018.

3 Kateřina KRÁLOVÁ – Konstantinos TSIVOS, *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*, Praha 2012; Eosdem, *Stegnosan ta dakrya mas... I Ellines prosfyges stin Tsechoslovakia*, Athény 2015.

4 Pavel HRADEČNÝ a kol., *Dějiny Řecka*, Praha 2007, 2009, s. 590–597.

lety 1948–1968.⁵ V pozdějším řeckém vydání je rozšířil až do roku 1989.⁶ Ve spolupráci s řeckým historikem Nikosem Marantzidisem pak prozkoumal problematiku řeckého komunistického hnutí v mezinárodní perspektivě a optikou československých archivů.⁷ Tedy především Tsivosovou zásluhou patří historie řeckého exilu u nás k těm v kontextu Východního bloku nejprobádanějším.

Ve své zatím poslední monografii *Hybridní „lidové“ demokratické Řecko. Dějiny Komunistické strany Řecka v období 1945–1956* se Tsivos rozhodl posunout svůj odborný záběr ještě dál. Mapuje v ní dvanáct zásadních let vývoje Komunistické strany Řecka (KKE), během nichž se po prohře komunistické Demokratické armády Řecka v občanské válce ocitl spolu s desítkami tisíc řeckých občanů v exilu též její stranický aparát. Vedle ústředí KKE v rumunské Bukurešti působily řecké komunistické struktury s odlišnou mírou autonomie napříč zeměmi Východního bloku, čímž daly vzniknout vskutku transnacionální organizaci. Její fungování bylo o to zajímavější, že KKE byla nucena reagovat jak na vypjatou politickou situaci v domovském Řecku, kde pokračovala v ilegální činnosti, tak na překotný politický vývoj uvnitř komunistického tábora, a to na mezinárodní i národní úrovni. Konkrétně období vrcholného stalinismu a následné destalinizace tragickým způsobem poznamenaly nejen politické události v jednotlivých zemích střední a východní Evropy, ale i dění uvnitř národních komunistických stran, KKE nevymýšlí.

Zvolené období také koreluje s autorovým rozhodnutím zkoumat dějiny exilové KKE ve středoevropském kontextu, čemuž uzpůsobil i zdroje, na nichž svůj výzkum postavil. Vycházel z českých, řeckých, polských a maďarských archivů, emigrantského tisku, orálně-historických rozhovorů a egodokumentů. Ty mu umožnily reflektovat, jakým způsobem se společenské změny po smrti Stalina (1953) a polské a maďarské události roku 1956 obtiskly do vnitřního dění v KKE a osudů jejích členů. Výběr Československa, Polska a Maďarska je přitom reprezentativní i s ohledem na celkový počet zde žijících řeckých uprchlíků, který představoval přibližně polovinu celé emigrace. Autor ovšem do své analýzy zahrnul též zásadní epizody z ostatních zemí Východního bloku a nemalou pozornost věnoval činnosti KKE přímo v Sovětském svazu. Výsledkem je působivá a přitom přehledná mozaika vývojových linií uvnitř řeckého komunistického hnutí, protkaná příběhy jednotlivců

5 Konstantinos TSIVOS, *Řecká emigrace v Československu (1948–1968) – Od jednoho rozštěpení k druhému*, Praha 2012.

6 Idem, „*O megalos kaymos tis xenitias...*“ *Ellines politikoi prosfyges stin Tsechoslovakia 1948–1989*, Athény 2019.

7 Nikos MARANTZIDIS – Konstantinos TSIVOS, *O ellinikos emfylios kai to diethnes komunistiko systima – To KKE mesa apo ta tsechika archeia 1946-1968*, Athény 2012.

– vedoucích představitelů KKE i jejich řadových členů. Vedle „velkých“ dějin KKE tak autor čtenáři dává nahlédnout řecký komunismus „zdola“, sleduje sociální původ, motivace a individuální životní strategie řeckých komunistů.

Proč by ovšem českého čtenáře vůbec měly zajímat jejich osudy? Nejde jen o to, že se mnohé z nich odehrávaly v rámci našeho regionu a historicky se tak protnuly s naší politickou, sociální a kulturní realitou. Jak totiž autor sám upozorňuje, studium řeckého komunismu může do značné míry nastavit zrcadlo českému vnímání vlastní komunistické minulosti. Upozorňuje jednak na odlišnou úlohu řeckého komunismu jako reprezentanta země, kde komunismus neuspěl, jednak na opačnou řeckou historickou zkušenost s krajně pravicovými autoritativními režimy, obvykle vedoucí k hodnocení komunismu jako perzekvovaného, do určité míry možná i levicí idealizovaného hnutí. Autor ve své práci zohledňuje tyto protichůdné tendence v české a řecké historiografii komunismu. I proto upozorňuje na faktickou pluralitu v jeho vnímání, a tedy existenci více podob „komunismů“, stejně jako na potřebu oprostít se od jednostranného, antikomunismem motivovaného výzkumného zaměření akcentujícího výhradně prvek represí a vnucení „zvenčí“. Snaží se přitom pochopit příčiny přitažlivosti (nejen) řeckého komunismu jakožto nového „náboženství“ a kultury sebeobětování, v jejímž důsledku jeho následovníci mnohdy riskovali vše. Nutno podotknout, že autor zdařile a nezaopatřené vykresluje nepřímou realitu poválečného Východního bloku, dost možná díky jeho jedinečnému česko-řeckému náhledu i osobní empatii dané osudem jeho vlastní rodiny.

Nejen komunismus, ale také Řecko není v historické interpretaci jedno jediné. Slovy autora „hybridní ‚lidově‘ demokratické Řecko“ jakožto projekt exilové KKE představuje paralelní příběh k antikomunistickému řeckému režimu v Athénách, konsolidovanému po roce 1949 pod kuratelou Spojených států. V tomto ohledu je řecký komunistický exil součástí „velkých“ dějin studené války a je jen jinou variantou národy štěpících ideologických konfliktů, jakým byla i následná korejská válka a vznik dvou korejských států. Umístěním řeckého exilu do prostoru Východního bloku, mimo teritorium řeckého státu, ovšem toto téma zůstalo nedostatečně probádané i v Řecku, rozhodně méně než předchozí období občanské války. Ze stejného důvodu dlouho zůstávalo stranou výzkumu světového komunismu, mnohdy národně definovaného. Tsivosova kniha by tedy v případě překladu byla přínosem i pro řecké a obecně zahraniční čtenáře.

Publikace sleduje vývoj v exilové KKE chronologicky ve čtyřech časových úsecích. Nejprve šířeji představuje řecké komunistické hnutí od počátků bolševis-

mu v zemi po první světové válce do jeho porážky v občanské válce. Sleduje tak především problematiku úzkého navázání KKE na sovětský režim a jeho neblahé implikace pro její fungování v meziválečném Řecku i pozdější politický a vojenský krach, který vyústil k nucené emigraci. Druhá část knihy se věnuje formování exilových struktur KKE v jednotlivých státech Východního bloku v období vrcholného stalinismu. Symbolicky ji ovšem otevírá příběh, akcentující heterogenitu řeckých komunit, kterou netvořili pouze komunisté. Migrační trajektorie zajatého vojáka monarchistické řecké armády, který po deseti letech strávených v socialistickém Československu litoval své následné repatriace na Krétu, pak jen podtrhuje nutnost vzít v našem hodnocení v potaz pluralitu a nejednoznačnost podobných příběhů jednotlivců. Třetí část reflektuje období uvolňování politických poměrů po smrti Stalina, charakteristické rostoucím zpochybňováním vedoucí úlohy generálního tajemníka KKE Nikose Zachariadise jakožto řeckého komunistického „mesiáše“, a to nejprve sovětským vedením a pak i členy strany. Centrem těchto ideologických sporů se vedle Prahy a Taškentu, kde si KKE zachovala oddělené stranické struktury, stalo i Polsko vzhledem k tamnímu dlouhodobému Zachariadisově působení. Závěrečná část knihy pak analyzuje vliv 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) a následných polských a maďarských událostí na exilovou KKE i její činnost v Řecku, vrcholící odvoláním Zachariadise na 6. plénu ÚV KKE, pronásledováním jeho stoupenců a rehabilitací jeho odpůrců.

Historii KKE vždy doprovázely četné zvraty. Od počáteční politické bezvýznamnosti a meziválečného pronásledování byly její struktury v Řecku téměř rozmetány v období tzv. Metaxasovy diktatury (1936–1941). Po její částečné „rehabilitaci“ během národního odporu vůči útoku fašistické Itálie (1940–1941) dosáhla strana bezprecedentní podpory organizací odboje proti okupačním mocnostem tzv. Osy, jen aby po válce dospěla k další porážce. O to více je fascinující, že ani v kontextu Východního bloku se KKE nedostalo náležité podpory, ať už hovoříme o tzv. procentové dohodě či dopadech sovětsko-jugoslávské roztržky na výsledek občanské války. I v exilu byla KKE navzdory deklarovanému internacionalismu vydána napospas národním komunistickým stranám, podléhala jejich kontrole a závisela na jejich financování. Právě tento prvek se prolíná celým svazkem a podtrhuje míru oběti „běžných“ komunistů. Nejenže Tsivos KKE neadoruje, naopak exponuje drsnou každodenní realitu jejích členů, kteří mnohdy balancovali na hraně pod vlivem ideologických sporů i dalekosáhlých osobních křivd. Výsledkem byly problematické vztahy nejen v emigrantských komunitách, ale i mezi exilem a komunisty přežívajícími v Řecku. Po tragédii občanské války, v níž proti sobě bojovali sou-

sedé i příbuzní, tak nastoupila tragédie komunistického exilu, který pokračoval v bratrovražedném tažení hledáním vnitřního nepřítele. Z toho plynoucí trauma, vedoucí k frakcionalismu, deziluzi, osobním krachům i fyzické eliminaci odpůrců, má univerzální výpovědní hodnotu a zaslouží pozornost a srovnání s analogickými příběhy komunismu a studené války.

Nikola Tohma

Mariusz ZAJĄCZKOWSKI,

Wierchowiny 1945. Fakty i mity, współczesne dyskursy historyczne i spory interpretacyjne o sprawstwo zbrodni i Narodowe Siły Zbrojne,

Warszawa, ISP PAN 2023, 316 s. + ilustrace,

ISBN 978-83-66819-40-5.

Období vlády komunistických a dělnických stran stále představuje jeden ze základních pilířů současné historické vědy. Nejinak je tomu v Polsku, kde byl dopad komunistického režimu na podobu společnosti a státního zřízení obzvláště výrazný, a to zejména v jeho počátcích. Proces „upevňování lidové vlády“ (utrwalanie władzy ludowej) totiž provázely rozsáhlé represe ze strany sovětských i polských orgánů namířené proti nekomunistickému odboji. Rozsah odporu proti totalitní moci byl přitom v Polsku mimořádný, vedle zpravodajských sítí totiž v zemi působily i ozbrojené oddíly, které útočily na vznikající státní administrativu či komunistické bezpečnostní složky. Ne všechny činy odboje jsou nicméně chvályhodné. Vyhrocená doba a stále složitější postavení partyzánů totiž nezmítla vedly k nekontrolovanému a neadekvátnímu jednání, jako např. obohacování se či fyzické útoky na civilisty, případně též jejich zabití. Podobné skutky však nebyly motivovány pouze materiálním přínosem či jako důsledek ztráty společenských a morálních zábran, svoji roli hrála i ideologie a nepřátelský postoj k národnostním menšinám. Dne 6. června 1945 se oběťmi protikomunistického podzemí stali i obyvatelé obce Wierchowiny (okr. Krasnystaw) v lublinském vojvodství, jimiž byli převážně Ukrajinci. Odpovědnost za tento čin je připisována příslušníkům oddílu praviceových Národních ozbrojených sil (Narodowe Siły Zbrojne, NSZ). V podstatě okamžitě byl tragický osud Wierchowin zahalen do hávu propagandy, nejrůznějších polopравd a mýtů, které přežívaly i po pádu komunistického režimu. Tento stav v zásadě přetrvává do dnešních dnů, pouze se změnilo pojetí obětí a osob odpovědných za jejich smrt.

Nezatíženou a objektivní rekonstrukci toho, co se ve sledované obci v červnu 1945 odehrálo, nejnověji předložil pracovník Ústavu politických studií Polské akademie věd Mariusz Zajączkowski (1974). Autor se problematikou polsko-ukrajinských vztahů zabývá již řadu let, zejména pak působení ukrajinského podzemí na území Polska.¹ V dílčích výstupech se pak věnoval i událostem ve Wierzychowinách a jejich současné reflexi.² První skutečně ucelenou prací na toto téma je nicméně až představovaná kniha. Za tímto účelem provedl Mariusz Zajączkowski výzkum v několika polských i zahraničních archivech; velice zajímavým a důležitým pramenem se ukázaly např. soupisy obyvatel uložené v Archivu obce Siennica Różana. Archivní dokumenty doplňují tištěné prameny, deníky a vzpomínky, internetové zdroje včetně filmové tvorby, novinové články a pochopitelně odborná literatura.

Na základě těchto pramenů se autor pokusil podrobně zmapovat události, k nimž 6. června 1945 ve Wierzychowinách došlo. Nezaměřuje se přitom pouze na danou obec, ale v rámci kontextu sleduje rovněž otázku polsko-ukrajinských vztahů a také historický vývoj v regionu Lublinska a obecně východní části Polska. Soužití uvedených národů poznamenala zejména druhá světová válka a etnické čistky na Volyni, jimž padly za obět desetitisíce Poláků. V této situaci bylo jakékoliv vyjednávání, či dokonce spolupráce exilových či odbojových orgánů značně komplikované. Právě na východě Polska se nicméně podařilo nepřátelství překonat, a to když se zástupci ukrajinských nacionalistů (Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády, OUN-UPA) v květnu 1945 dohodli s představiteli Zemské armády (Armia Krajowa, AK), resp. nástupnických struktur Delegatury ozbrojených sil v zemi (Delegatura Sił Zbrojnych, DSZ) a sdružení Svoboda a nezávislost (Wolność i Niezawisłość, WiN). Výsledkem jednání bylo zamezení dalšího vraždění civilistů a společný útok na městečko Hrubešov.³ Navzdory sílícímu

1 Mariusz ZAJĄCZKOWSKI, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin – Warszawa 2015; Idem, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, Lublin – Warszawa 2016.

2 Idem, *Spór o Wierzychowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnostaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 r. – czerwiec 1945 r.)*, Pamięć i Sprawiedliwość 5, 2006, č. 1(9), s. 265–308; Idem, *Wierzychowiny i NSZ. Uwagi krytyczne na marginesie książki Mariusza Bechty i Wojciecha J. Muszyńskiego: Przeciwno Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, Dzieje Najnowsze 50, 2018, č. 4, s. 281–298.

3 Cílem akce bylo zničení sídel komunistických orgánů (milice, přesídlovací komise, Bezpečnostní úřad) a osvobození vězňů z tamní věznice. Útok více než čtyř set partyzánů WiN a UPA proběhl v noci z 27. na 28. května 1946. Podařilo se osvobodit okolo dvaceti vězňů, bez vážnějších ztrát.

komunistickému režimu a slábnoucímu podzemí nešly stejnou cestou usmíření všechny odbojové organizace.

Odmítavý postoj nadále zastávalo především pravicové spektrum odboje zastoupené Národní stranou (Stronnictwo Narodowe, SN), působící v ilegilitě, a ozbrojená formace – NSZ, která se na sklonku války transformovala do Národního vojenského sjednocení (Narodowe Zjednoczenie Wojskowe, NZW). Nacionalisté rozhodně odmítly veškeré kompromisy tzv. poakovského odboje (navazující na Zemskou armádu) vůči ukrajinskému podzemí či komunistické vládě (např. v souvislosti s tzv. amnestií v roce 1945). Situace byla natolik vyhrocená, že mezi NSZ/NZW a DSZ/WiN dokonce docházelo k ozbrojeným střetům.⁴ Na tomto místě je vhodné doplnit, že v oblasti Krasnystawu nebyly struktury OUN-UPA aktivní, a tamní ukrajinská společnost je tak nemohla podporovat. Ideologie SN a NSZ se vyznačovala vyhroceným nacionalismem, katolicismem a antikomunismem. Národovci prosazovali myšlenku Polska, jakožto národního státu Poláků a neměli příliš pochopení pro menšiny, které – i proti své vůli – v tomto státě rovněž žily, zejména Ukrajinci a Bělorusové. Značně problematický je rovněž vztah pravicového odboje k Židům, kteří byli ztotožňováni s komunistickým režimem, tzv. židobolševismus. Události, ke kterým došlo ve Wierchowinách a přilehlé osadě Wesołowka jasně dokládají, že odpor proti jiným národnostem neměl jen ideologickou rovinu, ale i zcela konkrétní a značně tragické následky.

Dne 6. června 1945 okolo jedenácté hodiny dopoledne vešlo do obce přibližně tři sta partyzánů zvláštního uskupení NSZ (Pogotowie Akcji Specjalnej, PAS) pro oblast Lublinska pod velením kpt. Mieczysława Pazderského (1908–1945). Jeho příslušníci patřili k těm nejzkušenějším, kterými struktury NSZ v dané oblasti disponovaly, a mnozí z nich byli dříve příslušníky 27. volyňské divize AK, která svedla s OUN-UPA řadu bitev na Volyni a jejíž vojáci byli svědky a obětmi tamních masakrů (s. 97). Další oddíly obklíčily obec, aby nikdo nemohl uniknout. Podle jedné z verzí měli partyzáni seznam osob aktivně spolupracujících s režimem, které měly být za tuto činnost popraveny. V každém případě následovala re-vize obydlí, násilnosti, zabíjení a rabování. Pazderského muži přitom měli oddělovat Ukrajince od Poláků, mj. na základě vyznání. Jsou zaznamenány též případy, kdy polští sousedé pomáhali ukrýt ty ukrajinské. Inkriminovaného červnového dne bylo ve Wierchowinách a sousední Wesołowce zavražděno celkem 194 osob včetně 78 žen a 44 dětí (s. 82). Mezi obětmi byli i lidé hlásící se k Svědkům Jehovo-

4 Srov. Rafał WNUK, *Relacje struktur AK-WiN z konspiracją narodową na Lubelszczyźnie (lipiec 1944 – kwiecień 1947)*, Zeszyty Historyczne WiN-u 11, 1997, č. 10, s. 43–51.

vým, tedy nikoliv jen pravoslavní (s. 112). Jak výstižně poukazuje Mariusz Zajczkowski, nejen věk a pohlaví, ale rovněž vysoký počet obětí hovoří proti likvidaci jednotlivých stoupenců režimu (s. 124). Polské a sovětské bezpečnostní složky následně společně s armádou zorganizovaly rozsáhlý zátah, během kterého byl oddíl PAS obklíčen a zlikvidován, padl i Pazderski.

Záhy poté začaly události ve Wierzychowinách „žít druhý život“. Jako první jich pochopitelně využila komunistická propaganda, která představovala masakr ukrajinského obyvatelstva jako dílo fašistických a reakčních band. Tragédie posloužila i ukrajinskému podzemí, které o ní informovalo ve svých letáčích a dalších tiskovinách (s. 162). Je nepochybné, že vzhledem k propagandistickému využití a účelové interpretaci nebyla žádná z tehdejších verzí objektivní. V tomto ohledu se bohužel mnohé nezměnilo ani po roce 1990, kdy je část historiografie či publicistiky stále prezentuje velice zkresleně a instrumentálně. A právě v této souvislosti se projevuje kvalita Zajczkowského knihy, jejímž obsahem není jen podrobný popis samotné tragédie ve Wierzychowinách, ale rovněž vyvrácení nejružnějších mýtů a verzí, které se s touto smutnou historií pojí. Z pohledu českého čtenáře se zároveň jedná o zajímavý pohled na současnou polskou historiografii a její narativy. Jednou z prací, jejíž výklad Zajczkowski na stránkách své knihy poměrně často rozporuje je *Przeciwko Pax Sovietica* autorů Mariusze Bechty a Wojciecha J. Muszyńskiego.⁵ Uvedení historici, podobně jako řada dalších, zpochybňují odpovědnost PAS NSZ za masakr ve Wierzychowinách a argumentují mj. možnou provokací komunistické policie, jejíž příslušníci se měli vydávat za partyzány a obyvatele obce povražditi. Zajczkowski k tomu uvádí zcela logický závěr, že si lze stěží představit účelnost povraždění komunistickému režimu nakloněných vesničanů, mezi nimiž navíc figurovali příbuzní příslušníků Bezpečnostního úřadu v nedalekém Chełmne (s. 113). Na řadě dalších konkrétních příkladů Zajczkowski vyvrací i další Bechtovy a Muszyńskiego závěry nebo je uvádí na pravou míru. Za vražděním ve Wierzychowinách vidí především realizaci plánů vedení SN/NSZ, zejména akce „Za Bugiem“, jejímž účelem bylo zastrašení Ukrajinců a přinucení je k odjezdu ze země (s. 52), případně – jak dokládá osud sledované obce i jejich fyzická likvidace, k čemuž se navíc NSZ přiznalo na stránkách svého periodika *Szczerbiec* (s. 129–130). Ve svém důsledku byl útok na Wierzychowiny v podstatě zbytečný, neboť většina Ukrajinců z chełmského regionu se sama dobrovolně hlásila k odjezdu do SSSR

5 Mariusz BECHTA – Wojciech J. MUSZYŃSKI, *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, Warszawa 2017.

v rámci dohodnuté výměny obyvatel (s. 67). Naplánování a provedení činu však úzce souviselo s programem Národní strany, její ideologií a pojetím polského státu. Svoji roli pochopitelně mohly sehrát i osobní zkušenosti, a to nejen ty s hrůzami z Volyně, ale i z let dřívějších.⁶ Osud Wierzchowin navíc koresponduje i s dalšími podobnými akcemi NSZ/NZW namířenými proti ukrajinským (např. Zawadka Morochowska) či běloruským (např. Szpaki či Zanie) vesnicím.⁷ Těžko tak lze hovořit o likvidaci jednotlivých agilních stoupenců režimu, spíše se jednalo o součást programového postupu polských pravicových kruhů proti problematickým a nechťeným národnostním menšinám (prokomunistické postoje, Volyňská řež).

Vzhledem k těmto okolnostem je tak velice znepokojivé, že někteří polští historici či publicisté se vytrvale snaží vinu za tyto činy zmenšovat nebo hledají nejrůznější argumenty, které je mají ospravedlnit. Za příklad může posloužit výrok historika IPN a bývalého senátora za stranu Prawo i Sprawiedliwość Jana Żaryna, jenž vraždění ukrajinských civilistů příslušníky poválečného podzemní označil jako „poučné útoky“ – za dřívější zločiny OUN-UPA spáchané na Polácích (s. 219–220). „Obráncům“ dobrého jména a čistého štítu pravicového odboje však pro jejich teze nezřídka chybí argumenty a přesvědčivé výsledky historického výzkumu. V souvislosti s interpretací událostí ve Wierzchowinách autory knihy *Przeciwno Pax Sovietica* na to poukazuje i Marisuz Zajączkowski. Mariusz Bechta a Wojciech Muszyński totiž vidí obviňování partyzánů NSZ/NZW ze zločinů proti Ukrajincům, Bělorusům či Židům jako součást či důsledek tzv. „černé legendy“, kterou poválečný odboj opředla komunistická propaganda. Na druhou stranu se ve svých názorech opírají o závěry autorů, kteří byli s režimem úzce spojeni, jmenovitě Marie Turlejské (s. 193).⁸ Přístup k minulosti je tak evidentně velice selektivní, ne-li pří-

6 Bezprostředně po výbuchu druhé světové války docházelo k útokům a zabíjení polských vojáků obyvateli některých ukrajinských či běloruských vesnic. Podobný scénář se odehrál též ve Wierzchowinách, přičemž v září 1939 zde byl odzbrojen i Mieczysław Pazderski, na rozdíl od svých spolubojovníků se tehdy zachránil útekem. Podle Zajączkovského to pochopitelně mohlo mít vliv na jeho pozdější jednání (s. 137).

7 Také v této souvislosti vyvolávají závěry některých prací značné polemiky, srov. Michał OSTA-PIUK, *Komendant „Bury“. Biografia kpt. Romualda Adama Rajsa „Burego“ 1913–1949*, Białystok-Olsztyn – Warszawa, IPN 2019. Srov. též recenze Adama Zitka in *Slovanský přehled* 106, č. 2, s. 368–376.

8 Marie Turlejska (1918–2004) se stala členkou Polské dělnické strany (Polska Partia Robotnicza, PPR) již během války. Později působila v Ústavu dějin strany a Vojenské politické akademii Felixe Dzeržinského a patřila k předním historikům komunistického režimu. V roce 1976 vydala v samizdatu (pod pseudonymem Łukasz Socha) knihu o protikomunistickém odboji a popravených z politických důvodů, což byl zásadní obrát v jejím dosavadním pojetí. Srov. Marie TURLEJSKA, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sądziowie*, Warszawa 1990.

mo účelový. Zejména v posledních letech je nekritické hodnocení pravicového podzemí a jeho vyzdvihování v polské historii dobře patrné. Na rehabilitaci NSZ a dalších podobných organizací mají zásluhu i státní a zákonodárné orgány. V roce 2017 např. přijal Sejm Rzeczypospolitej usnesení k 75. výročí vzniku NSZ, ve kterém se mj. uvádělo: „Vojáci NSZ se nikdy nesmířili s obsazením Polska Sovětským svazem a vnučením komunistické vlády. Část z nich se v Svatokřížské brigádě NSZ dostala na Západ. Mnozí v následujících letech pokračovali v boji v řadách Národního vojenského sjednocení a dalších partyzánských oddílů. Za věrnost ideji nezávislosti zaplatili vojáci NSZ nejvyšší cenu. Byli mučeni a vražděni komunistickými katy a místa posledního odpočinku mnoha z nich zůstávají neznámá.“⁹ Patří se doplnit, že Svatokřížská brigáda byla značně kontroverzní formací, která spolupracovala s Němci a rovněž ideje členů pravicového odboje se zcela neshodovali s těmi, za které bojovali vojáci AK a dalších odbojových skupin.¹⁰ Právě určitý odklon od odkazu Zemské armády a jeho nahrazování či doplňování problematickými odbojovými organizacemi jsou v posledních letech rovněž patrné. Podstatná úloha v tomto procesu připadá Ústavu národní paměti (Instytut Pamięci Narodowej, IPN), což je zároveň jeden z hlavních problémů. Jak konstatuje Zajączkowski, dochází totiž k záměně dvou rolí – „nezávislého badatele, který by se měl podle možností snažit o dosažení objektivního obrazu, a státního úředníka, jenž dostal úkol vytvářet politiku paměti“ (s. 264). Přestože je nesporné, že členové pravicových odbojových organizací bojovali nezřídka z posledních sil s komunistickým režimem a mnozí za to zaplatili životem, utrpením a léty ve vězení, není možné akce ve Wierzchowińách přehlížet, zkreslovat, či dokonce obhajovat, mj. i proto, že některé činy zkrátka omluvit nelze. Jak nicméně dokazuje kniha Mariusze Zajączkowského, všechny historický výzkum v Polsku není poplatný státní historické politice, neboť jsou zde stále historici, kteří se dokáží objektivně a kriticky vypořádat i s velice těžkými a problematickými tématy.

Adam Zítek

9 Internetowy System Aktów Prawnych, *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 września 2017 r. w sprawie upamiętnienia 75. rocznicy powstania Narodowych Sił Zbrojnych*. Dostupné na: www.isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20170000874 (podle stavu ke dni 9. 9. 2024).

10 Srov. Jiří FRIEDL, *Vojáci – psanci. Polská Svatokřížská brigáda Národních ozbrojených sil na českém území v roce 1945*, Praha 2015. Během let 1942–1944 došlo ke dvěma sjednocovacím akcím, kdy část pravicového odboje uznala autoritu AK a formálně přešla pod toto uskupení. Další však i nadále působily samostatně, mimo struktury Polského podzemního státu a exilovou vládu v Londýně.

Jindřich DEJMEK (ed.),
*Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničních věcí z let
komunistického režimu (1956–1989). Díl čtvrtý, Cirkulární telegramy MZV
1986–1989*,
Praha: Historický ústav 2024, 1364 s.,
ISBN 978-80-7286-430-0.

Na konci letošního kalendářního roku došlo k významné události v rámci české historické vědy. Vyšel totiž závěrečný díl ediční řady *Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničí z let komunistického režimu 1956–1989*. Bezesporu náročný vydavatelský projekt zahájilo v roce 2020 Nakladatelství Historického ústavu Akademie věd s cílem zpřístupnit širší veřejnosti zásadní dokumenty československé zahraniční politiky od podzimu 1956 do prosince 1989, tedy od konání XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu až po definitivní odchod komunistů z pozice státostrany Československa. Recenzovaný díl časově navazuje na celkem sedm svazků ve třech dílech přibližující období 1956–1985; pojednává o československé zahraniční politice v posledních třech letech existence lidové demokratického režimu, tj. o období 1986–1989. Pražská normalizační garnitura se tehdy musela vyrovnat s ohlášeným kurzem reforem a demokratizace proklamovaným na 27. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu Michaelem S. Gorbačovem a následným „táním“ jednotlivých vnitřních socialistických režimů států východního bloku, které přirozeně klíčovým způsobem ovlivnily také vnější československé aktivity.

Stejně jako u předchozích dílů Cirkulářů je nezbytné uvést jednu podstatnou a minimálně v evropském měřítku ojedinělou skutečnost. Zatímco jinde v zahraničí pracuje na podobné ediční řadě kolektiv několika zkušených autorů, je rovněž závěrečný díl Cirkulářů kompletně dílem výhradně jediného editora. Jindřicha Dejmků není nutné dlouze představovat. Déle než tři dekády tvoří nedílnou součást Historického ústavu Akademie věd České republiky. Vedle nesčetného množství studií a monografií pozitivně oceňovaných doma i v zahraničí je nezbytné zmínit jeho ediční činnost, například při vydávání řady A („modré“) *Dokumentů české zahraniční politiky 1918–1945*. Zahrnuje dosud celkem devět svazků, s důrazem na „zakladatelské“ období a poslední léta první republiky.¹

1 Jindřich DEJMEK et. al. (eds.), *Československo na pařížské mírové konferenci. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/2/1–2, Praha 2000, 2011; Idem, *Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/3/1–2,

Největší výzvu při každé edici představuje heuristika a následné kritické zhodnocení vybrané materie. V Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky totiž neexistuje k obrovskému množství odeslaných telegramů žádná registraturní pomůcka. Stejně jako u předchozích svazků jsou v závěrečném dílu publikovány a kriticky zpracovány dva základní typy telegrafních zpráv. První byly informace, které rozesílalo ministerstvo zahraničí na všechna zastupitelství nebo jejich podstatnou část v určitém zeměpisném regionu. Přibližovalo v nich postoje východního bloku k zásadním politickým a hospodářským událostem. Druhý typ otištěných dokumentů představují telegrafické instrukce ministerstva určené pro všechny nebo podstatnou část zastupitelských úřadů se zaměřením především na aktuální politické události. Ve srovnání s 60. a 70. lety budou originální přepisy původně tajné šifrované korespondence pravděpodobně jedinými dochovanými exempláři, neboť nejsou ve formě opisů zahrnuty ve fondech teritoriálních odborů z let 1980–1989 řazených podle jednotlivých zemí.

V souladu s osvědčenou kompozicí předchozích dílů předchází výběru dokumentů několik důležitých parciálních studií od Jindřicha Dejmka. První informuje o vnějších aktivitách Československa v letech 1986–1989. Následuje nástin personální a organizační struktury Ministerstva zahraničních věcí, ediční úvod a poznámky, seznam publikovaných dokumentů, výběrová bibliografie k československé zahraniční politice období 1985–1989 i jmenný rejstřík.

Kniha zahrnuje celkem 1050 dosud velmi pravděpodobně nikdy nezveřejněných dokumentů z období 1986–1989 přepsaných stejně jako u předchozích svazků podle pravidel pro vydávání novodobých historických pramenů.² Každý z chronologicky řazených dokumentů doplňuje záhlavní regist obsahující datum a čas jeho vyhotovení, stručnou typovou charakteristikou dokumentu (rozdělení na informace a instrukce) a základní sumarizace dokumentu.

Závěrečný díl ediční řady *Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničí z let komunistického režimu* znamená úspěšné dokončení prestižního a věřím, že v budoucnu pozitivně oceňovaného vydavatelského počínu. Celkem zpřístupňuje zájemcům z řad odborníků a laické veřejnosti více než 6 000 (!) dokumentů o nesmírně různorodých aktivitách československé zahraniční politiky v období 1956–1989. Celá edice tak nepochybně přispěje k poznání významné kapito-

Praha 2004, 2005; *Československá zahraniční politika v roce 1936, 1937, 1938*, Praha 2000–2004, 2007.

2 Ivan ŠTOVÍČEK, *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Praha 2002.

ly československých dějin, která až na několik ojedinělých výjimek stále patří mezi pomyslná bílá místa české a slovenské minulosti.

Platí-li známé rčení, že kvalita historika nesouvisí s tím, kde působí, jaké má vysokoškolské tituly a kolik funkcí vykonává, ale s tím, jak je hodnocena jeho práce a co po něm pro budoucí generace zůstane, tak v případě Jindřicha Dejmka platí: úspěšně dokončenou edicí v průběhu pouhých čtyř (!) let jen posílil pozici předního znalce československé zahraniční politiky a diplomacie v kontextu vývoje mezinárodních vztahů. V české historiografii zanechává nesmazatelnou stopu; spolehlivou studnici poznání, z níž bude čerpat ještě několik následujících generací badatelů a badatelek.

Miroslav Šepták